

вопросы внутренней организации войска, система обеспечения и командования.

Ключевые слова: комплектование, казацкое войско, слободские полки, казаки, принцип комплектования, военная служба, мобилизация казацкого войска.

Lapatiiova N.V. The local military command and the manning of the Cossack army in Ukraine in the XVIII century

The principles of the manning of the Cossack army in Ukraine in the XVIII century are analyzed in this article, and the internal organization of the troops, and the system of maintenance and command are considered in this article.

Key words: completion, the Cossack army, the slobodian regiments, Cossacks, the principle of manning, military service, the mobilization of the Cossack troops.

18.03.2013 р.

УДК 94(477):725.963 «10/17»

О.Д. Савицький

ГЛУХІВСЬКА ФОРТЕЦЯ – ВИЗНАЧАЛЬНИЙ ЕЛЕМЕНТ ГЕОПОЛІТИЧНОГО БУТТЯ СІВЕРЩИНИ

У статті висвітлюються історичні аспекти будівництва фортеці в Глухові, внесок французького інженера фортифікаційних справ, топографа і картографа Гійома Левассера де Боплана. Автор наголошує на унікальній значущості Глухівської фортеці у справі вивчення пам'яток українського містобудування та оборонного будівництва XI-XVIII ст.

Ключові слова: фортифікаційне будівництво, Глухівська фортеця, Гійом Левассер де Боплан

Глухів – одне із найстаріших міст України, що має невичерпну культурну спадщину. Йому належить велике значення в українській історії.

Глухівські землі у 990-х роках входили до меж ранньфеодальної держави – Київської Русі, яка виникла у 882 р. в результаті злиття двох державних формацій (об'єднань) з центрами у Києві і Новгороді. А вже у 1024 р., коли Русь було розділено на Київське і Чернігово-Переяславське князівства, вони до 1036 р. входили до останнього князівства, де великим князем був Мстислав, другий син Володимира. Після смерті Мстислава Великий князь Київський Ярослав (Мудрий) 1036 р. знову об'єднав княжі землі в одну державу – Київську Русь. Вона була єдиною і могутньою до 1054 року, коли помер Ярослав. Пізніше Русь розпалася на три князівства: Київське, Чернігівське і Переяславське, а Глухівські землі знову увійшли до Чернігівського князівства. Після того, як Любецький з'їзд князів 1097 р. проголосив створення четвертого Новгород-Сіверського князівства, наші землі увійшли до меж останнього. Ще за часів князювання Володимира у 1010-х рр. йшла мова про поділ

території Русі на волості як основні адміністративно-територіальні одиниці самоврядування на місцях. Однак, лише у першій половині XII ст. землі усіх князівств було поділено на волості. Десь на зламі XII-XIII ст. Глухівську волость було проголошено удільним князівством. Одним із перших князів Глухівського князівства був Симеон, син чернігівського князя Михайла Всеволодича. Нашим князям упродовж 130 наступних років належали великі й далекі землі, що простягалися на північ, де вони неподалік міста Коломна межували з землями Ростово-Суздальського і Муромо-Рязанського князівств. До нашого князівства, вірогідно, входили такі літописні міста, як Козельськ, Воротинськ, Лопасна (біля Коломни), Новосіль, Одоєв, Бельов, Мценськ, сучасний Орел та інші.

Згідно непрямих історичних джерел і матеріалів аналізу археологічних знахідок, виявлених у межах міста, Глухів міг існувати задовго до 992 року, коли було створено Чернігівську єпархію, до якої увійшли, слід розуміти, і глухівські церкви. У свою чергу Глухівське старосвітське городище, на якому організовано першу фортецю, виникло ще за часів бронзи, а статусу городища воно набуло десь у V-VII ст., коли тут мешкали мисливці із роду-племіні сіверян.

Під час монголо-татарської навали, десь восени 1239 р., єпископ Чернігівський (і Глухівський) Порфирій переніс свою кафедру із зруйнованого татарями Чернігова до Глухова, який уже був центром удільного князівства.

У другій половині XIV ст. всі Чернігово-Сіверські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського. А вже у 1503 р. росіяни відвоювали у литовців глухівські землі і приєднали їх до своєї держави. На зламі XVI-XVII ст. Глухівщина увійшла до складу Речі Посполитої. Офіційно це сталося після підписання Деулінського перемир'я 1618 року. В зазначений час поляки разом із козаками та литовцями методично атакували російських вояків під Москвою (армія коаліції довго стояла в Тушино). У пошуках миру росіяни уступили нападникам Смоленськ, Брянськ, а також білоруські та сіверянські землі України. І король нападників одержав черговий великодержавний титул – «великий цар Російський»! Але вже у 1633 р. російські війська знову атакували підрозділи війська польського по всьому фронту від Смоленська й до Ромен. У 1634 р. було підписано друге – Полянське перемир'я, згідно з яким поляки відмовилися від російського престолу. Але на кордоні між Росією і Польщею було неспокойно. Відчуваючи шалений натиск росіян, поляки почали ставити по лінії Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Глухів, Ромни земляні фортеці, в яких тримали свої великі гарнізони.

Для будівництва фортець по всьому північно-східному фронту між польськими і російськими військами в Україну прибув на запрошення короля французький інженер фортифікаційних справ, топограф і картограф Гійом Левассер де Боплан [5, 17].

Зупинимося більш детально на цій особистості, яка цікавить нас в аспекті нашого дослідження. Боплан народився в Нормандії, ймовірно у місті Дьєппі, 1600 р. у дворянській гугенотській родині. Його батько (помер 1643 р.) – відомий математик, гідрограф, картограф, океанський лоцман, автор кількох наукових трактатів – мав таке ж ім'я – Гійом Левассер. Можна здогадуватися, що він доклав зусиль, аби передати синові свої зацікавлення та дати йому належну освіту. Боплан-син розпочав свою військову кар'єру замолоду. Уже 1616 р. він – лейтенант під командуванням маршала Кончіно Кончіні, 1620 р. – військовий інженер у м. Дьєппі, між 1628-1630 рр., поряд із цією посадою, обіймав посаду архітектора в окрузі Руана.

Політичні заворушення, релігійна нетерпимість, неможливість зробити кар'єру на батьківщині змусили Г. Боплана у 1630 р. виїхати та продовжити свою кар'єру в Речі Посполитій. Місцем його служби були частини польського коронного війська під командуванням великого коронного гетьмана С. Конєцпольського, що дислокувалися в Україні. Призначений на посаду військового інженера, він займався будівництвом нових та реконструкцією існуючих фортець. Поряд із цим основним завданням Г. Боплан постійно вивчав і картографував територію, на якій перебував. 8 березня 1637 р. йому надано титул королівського придворного, а між 1637 і 1645 рр. – звання капітана артилерії. Як військовослужбовець коронної армії, Г. Боплан був учасником війни 1632-1634 рр. між Польщею і Московським князівством, боїв з татарами і турками у липні та жовтні 1633 р., воєнних приготувань Польщі проти Швеції 1635 р. Крім того, він брав участь у придушенні королівськими військами козацьких повстань під керівництвом П. Павлюка (1637 р.), Я. Острянина і Д. Гуни (1638 р.), а також у кампанії проти татар узимку 1646-1647 рр., зображені ним в «Описі України».

Після звільнення з посади у польській королівській армії 29 березня 1647 р. Г. Боплан виїхав до Гданська, де, очевидно, працював з відомим гравером В. Гондіусом над своїми картами та ілюстраціями до «Опису України». До Гданська Г. Боплан приїжджав ще раз наприкінці 1650 – початку 1651 рр. На початку 1648 р. він повернувся до Франції, звідки незабаром виїхав на військову службу до Вест-Індії, де, зокрема, виконав план портового міста Картахени (на території сучасної Колумбії).

У 1650-1651 рр. Г. Боплан жив у Дьєппі, а з 1652 р. – у Руані. Служив під командуванням військового інженера, майбутнього маршала Франції С. Вобана. 1665 р. Г. Боплан отримав звання військового інженера короля Людовіка XIV.

Г. Боплан був двічі одружений. Від першого шлюбу з Марі Дюже мав трьох дітей. Один з його синів успадкував його ім'я – Гійом Левассер.

Родинний герб Г. Боплана – три золоті грона вино-

граду в трикутнику (два вгорі, одне – внизу) назелено-му полі. Помер Г. Боплан не раніше січня 1675 р.

Творча спадщина Г. Боплана уже кілька століть привертає увагу дослідників. Вчені вивчали його біографію, історію створення карт, їх зміст, достовірність і значення для розвитку картографії України та Європейського континенту взагалі. Європейської слави як письменник Боплан зажив своїм виданням «Опису України...» (1650 р.), перекладеного згодом на основні європейські мови, а нещодавно – і на українську.

У своїй праці Боплан подає докладний опис України, її волелюбного казацького народу, його звичаїв, соціального устрою, характеру; докладно Боплан характеризує ремесла та багатства держави, її фауну та клімат, взаємини українців з сусідами – поляками, московитами та татарами. Саме завдяки Боплану Європа змогла осягати Україну як певну цілісність та окремішність, не заморфозованої ні Москвою, ні Варшавою, ні Бахчисараєм.

У зверненні Г. Боплана до читачів, доданому до «Опису України», він писав: «Панове, я пропоную Вам карту, складену не за чужими описами і не з чуток. Я склав її сам на основі точних вимірів, здійснених мною в усіх закутках краю, який вона зображає, що повинно переконати вас як у точності, так і в правдивості моєї розповіді. Обмаль дозволля, відпущеного мені при виконанні важливих доручень, якими я був зайнятий під час війни у тих краях, примусив мене присвятити не менше восьми років, щоб довести цю працю до досконалості, оскільки я міг трудитися над нею лише принагідно.

Отож, насолоджуйтесь на дозвіллі плодами моєї праці, споглядаючи зі своїх кабінетів цю гарну і рідкісну країну, найбільша частина якої була заселена за мого часу, міста й фортеці, плани яких я сам накреслив; знайте, що я буду вдячний за вдоволення, яке отримає ваша похвальна цікавість» [6, 260].

Вважаємо, що французький картограф описав і наш край, адже кілька років Боплан перебував у Новгороді-Сіверському, де на той час старостою земель нашого регіону був Олександр Пісочинський (Пясочинський). Упродовж 1630-1642 років прибулий інженер розробив десятки проектів нових чи реконструкції старих фортець, склав карту північної частини України, перевіряв фортифікаційні споруди всіх існуючих упівнічному регіоні укріплень (кілька тижнів був у Глухові). За його кресленням і під загальним наглядом у нашій (сіверянській) місцевості було поставлено кілька нових земляних фортець бастионного типу, в тому числі Конотопську, Кролевецьку, Стародубську, Батурицьку, Борзнянську і Прилуцьку, Ніжинську, Карабутівську, що в Конотопському районі, та інші.

На той час у межах старовинного Глухова діяли дві основні фортеці та стояло кілька добре укріплених дворів, наприклад, Пісочинського, та ті, що базувалися уздовж лівого берега струмка Починок

(від стадіону «Дружба» і до території військомату), на схилах вул. Красна (Красива) Гірка та її урочища Кондовщина. Перша (за віком) фортеця – базувалася в межах старосвітського городища, яке за сучасної орієнтації знаходилося в межах вулиці Вальної і Терещенків та провулків Пожежного і Поштового включно. Друге укріплення, що мало назву Замок фортечного типу, з центром по вулиці Ушинського, знаходилося в межах вулиці Вальної (Тюремний замок), провулка Спартака і схилів заплави струмка Починок. Тут понад 130 років містився княжий двір Глухівського удільного князівства (до 1352 р). Його фундатором був наш перший князь, можливо, Симеон. Всі інженерні споруди зазначених фортець були реконструйовані в її існуючих межах: земляний вал нарощено, сухий рів зачищено тощо [5, 20].

В описі 1654 р. сказано: «А город Глухов стоит меж речки Усмани на острову». Замок, який московити назвали «земляним городом», був оточений земляним валом і відділявся від решти плато двома ровами. «Да подле того же земляного города поставлен был Песочинского пана двор на горе над рекою Усмани». Оборонна огорожа панського двору (фактичного другого, старостинського замку) була потужнішою від міської замкової: тут зафіксовано сухий рів, огорожений частоколом і частиком, та земляний вал з дубовим острогом. Обидва укріплення не мали башт.

Враховуючи значну інерційність розвитку містобудівних систем, а також картографічні матеріали XVIII ст., ми локалізуємо три зазначені вище частини міста таким чином: замок глухівський був там само, де й давньоруський дитинець – на мисовому городищі. Це підтверджують і численні звістки XVII ст. про те, що «містечко Новий Острог або Глухів» було засновано безпосередньо «на старосвітському городищі». Рів мисового дитинця-замку, що відділяв це укріплення від решти плато, мав дуже значну ширину – близько 20 сажнів (понад 40 м). За такої ширини він первісно міг бути до 15 м глибиною. А при цій глибині, враховуючи топографію, можна було легко забезпечити доплив води в замковий рів зі струмка Нетечі і скидання її в р. Есмать. Таким чином замок мав і справді ніби острівне розташування на березі річки. Укріплений двір О.Пісочинського лежав дещо на південь, де плато обривається в долину стрімким крутосхилом. Тут справді є «гора», зазначена в джерелі 1654 р. Саме тут пізніше, у 1670-х рр. було засновано і розбудовано укріплений монастир, що згодом набув мурованих фортифікацій. Отже, з урахуванням інерційності і спадкоємності розвитку містобудівних, а особливо – фортифікаційних систем, укріплений двір О. Пісочинського локалізується на місці пізнішого оборонного монастиря.

Рів, що захищав слободу на плато, міг бути протрасований єдиним чином: там, де пізніше пройшов східний фронт загальноміських укріплень, позначені

ний на планах XVIII ст. Це – найкоротша траса Перекопу поміж двома тальвегами, і топографія місцевості не залишає можливості для жодних інших варіантів. Непроступність Глухова як фортеці була засвідчена під час облоги міста поляками взимку 1663 р., коли велика армія на чолі з королем Яном-Казимиром не змогла його здобути. Восени того року 90-тисячна польська армія на чолі з самим королем вдерлася на Лівобережжя, захопила Сосницю, Кролевець і Корноп, а потім «пішла под Глухов, місто пограничне, которіе жадною мірою не хотіли ся здати» – як пише Самовидець. Літописець Самійло Величко вважав, що цю експедицію поляки здійснили за намовою правобережного гетьмана Павла Тетері. На чолі оборонців Глухова стояв полковник Василь Дворецький, котрий затримався тут проїздом із Москви. Окрім козацької залози, яка складалася з 4000 козаків Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків під командою генерального судді Павла Животовського, в Глухові оборонявся ще й невеликий московський гарнізон під проводом А. Лопухіна. Захисники міста спалили передмістя і закрилися в замку. Королівське військо, обсіпавши місто шанцями, почало бити по ньому з гармат і кидати бомби. Автор «Історії Русів» вважає, що за час облоги по Глухову було випущено до ста тисяч бомб і гранат. Оскільки артилерійський обстріл не міг нічого вдіяти проти потужних земляних укріплень, Ян-Казимир наказав чинити в кількох місцях підкопи, в які поляки закладали бочки пороху і, підриваючи їх, пробували зробити проломи в обороні. Але й це не допомогло. Нападники за короткий час втратили понад тисячу вояків. Через п'ять тижнів поляки змушені були зняти облогу, бо під Глухів прибув гетьман Іван Брюховецький з козаками. Українське військо перше заатакувало супротивника, вирубивши кілька польських хоругв і ледве не захопивши королівський табір, чим примусило шляхту думати про втечу. Друга битва не дала перемоги жодній зі сторін. І тільки за третім разом, коли в Глухові заграли дзвони, скликаючи православних на молитву, Брюховецький так ударив на поляків, що примусив їх до втечі. При цьому вони лишили в таборі гармати й обоз. Козацький літописець Самійло Величко вважав, що під Глуховом «можна приписати Брюховецькому більший успіх над поляками, ніж його мав Богдан Хмельницький», бо Б. Хмельницькому жодного разу не вдалося розгромити польського війська під проводом самого короля, та ще й без татарської підмоги.

Ця фортеця згоріла під час пожежі 13 серпня 1685 р. Після того спорудили величезну, периметром понад 2,3 км загальноміську фортецю характерної конфігурації, що охоплює плато над р. Есматью. Ця єдина лінія укріплень змішаної баштово-бастионної системи складалася з земляного валу, сухого рову і 12 бастионів нерегулярних обрисів. При будівництві вали й рови давніших ліній укріплень, які потрапили всередину нової фортеці, знівелювали.

Нова фортеця, згідно з писемними джерелами, мала п'ять дерев'яних рублених брам: Київську з західного боку, Московську – зі східного, Білополівську – з півночі, Путивльську – з півдня та безіменну в районі Михайлівської церкви. Таким чином в останній чверті XVII ст. у Глухові шляхом об'єднання кількох укріплених осередків утворилася єдина загальноміська фортеця – одна з найбільших у тодішній Україні [4, 103].

У кінці 1708 р. Глухів став резиденцією гетьманів, фактичною столицею України. Столичне місто вимагало досконалішої фортифікації, ніж та, що лишилася від Мазепиної доби. За часів гетьмана І.Скоропадського сталося кілька спроб реконструювати глухівські укріплення на засадах більшої регулярності. Після смерті гетьмана 1724 р. те ж саме намагався здійснити іноземний інженер-фортифікатор кондуктор Валлен. Проте жоден з двох його проєктів не був реалізований.

У 1746 р. знаменитий російський фортифікатор, інженер-підполковник Данило Дебоскет (де Боскет) опрацював проєкт реконструкції укріплень Глухова. Пожежа 1748 р. сприяла реалізації цього проєкту. Протягом 1748-1749 рр. конфігурація міських укріплень набула регулярніших обрисів з п'ятикутними в плані бастионами. З'явилися всі необхідні елементи «правильної» фортифікації – валганг, апарелі, банкетти, берма, сухий рів і глазис.

У червні 1748 р. з Києва викликали інженерного корпусу мінера Юхима Наумова, котрий 1749 р. спорудив нові дерев'яні брами з мостами через рів – Київську, Московську і Путивльську. А протягом 1766-1769 рр. за проєктом архітектора Андрія Квасова споруджено дві муровані фортечні брами – Київську і Московську, що мали ідентичне архітектурне вирішення.

Глухівська фортеця втратила стратегічне значення ще наприкінці XVIII ст., тому проєктом перепланування Глухова 1802 р. була передбачена її ліквідація. Фортечні вали розкопали і рови засипали 1808 р. за розпорядженням генерал-губернатора Малоросії князя Олексія Куракіна. Тоді ж знесено й Московську браму. Так на місці східної ділянки валу Глухівської фортеці виникла Торгова площа шириною 90 м.

Донині уціліла тільки західна лінія земляних укріплень уздовж вулиці Вальної протяжністю 1400 м. Посеред цієї лінії укріплень стоїть Київська фортечна брама, що збереглася і є пам'яткою архітектури національного значення. У районі провулка Спартаків сучільність пругу рельєфу розриває невеликий яр, розмитий водою протягом XVIII-XX ст. на місці колишньої безіменної брами, що біля Михайлівської церкви. На території колишнього дитинця та замку зараз містяться садибна одноповерхова забудова. По нижніх позначках лінії укріплень до неї прилягають приватні домоволодіння з гаражами, погребами та сараями, що врізаються в тіло

земляного валу. На верхніх позначках забудова не така скупчена, що дозволяє організувати майданчики та встановити відповідний пам'ятний знак.

Глухівська фортеця XII-XIII ст. разом з дитинцем стародавнього Глухова є визначною пам'яткою українського національного містобудування, наочним свідченням прийомів оборонного будівництва XI-XVIII ст., а також історико-меморіальною пам'яткою національного значення як центр одного з літописних міст Київської Русі, місце знаменитої Глухівської оборони 1663 р. та укріплений осередок гетьманської столиці XVIII ст. Фортеця відзначається неповторною пов'язаністю з природним ландшафтом і доброю збереженістю об'ємних форм, проте вона досі не внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [1, 124].

Посилання

1. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України / В.В. Вечерський. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2005. – 323 с.
2. Пам'ятки архітектури й містобудування України: Довідник Державного реєстру національного культурного надбання / В.В. Вечерський, О.М. Годованюк, Є.В. Тиманович та ін.; За ред. А.П. Мардера та В.В. Вечерського. – К.: Техніка, 2000. – 222 с.
3. Ткаченко В.Ю. Столиця гетьманської держави / В.Ю. Ткаченко // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали четвертої науково-практичної конференції) – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – С.74-79.
4. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетманщини / Белашов В.І./ – Глухів: РВВ ГДПУ, 2005. – 220 с.
5. Коваленко Ю.О. Охоронні археологічні дослідження літописного міста Глухова / Ю.О. Коваленко // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали першої науково-практичної конференції) – Глухів: РВВ ГДПУ, 2002. – С.17-23.
6. Крисаченко В.С. Образ України у світовій культурі: природні та духовні виміри / В.С. Крисаченко. – К.: Накове товариство «Софія – Оранта», 2007. – 430 с.
7. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Яковенко Н. / – К.: Генеза, 1997. – 312 с.

Савицький А.Д. Глуховская крепость – определяющий элемент геополитического бытия Северщины

В статье освещаются исторические аспекты строительства крепости в Глухове, вклад французского инженера крепостных дел, топографа и картографа Гийома Левассера де Боплана. Автор отмечает уникальную ценность Глуховской крепости в вопросе изучения памятников украинского градостроительства и оборонного строительства XI-XVIII ст.

Ключевые слова: фортификационное строительство, Глуховская крепость, Гийом Левассер де Боплан

Savytskyi O.D. Hlukhiv fortress – defining element of geopolitical existence of Sivershchyna

The article highlights the historical aspects of building fortress in Hlukhiv, the contribution of French fortifications engineer, surveyor and cartographer Guillaume La Vasseur de Boeaplant. The author emphasizes the unique importance of Hlukhiv fortress in studying the monuments of Ukrainian urban and defense construction in XI-XVIII century.

Key words: fortification construction, Hlukhiv fortress, Guillaume La Vasseur de Boeaplant